

СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ УМІНЬ ДІАЛОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ ЗАСОБАМИ СУЧАСНОГО ПІДРУЧНИКА

О. Є. Васьківська,

аспірант Інституту педагогіки НАПН України,

e-mail: olena_yaskivska@ukr.net

В. І. Кизенко,

кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий

співробітник відділу дидактики, Інститут педагогіки НАПН України,

e-mail: lab_didaktika@ukr.net

У статті порушено актуальні питання формування умінь діалогічного спілкування. Проаналізовано засоби змісту підручників гуманітарних предметів для старшої школи на предмет формування умінь діалогічного спілкування. З'ясовано, що ефективніше формуються такі вміння на уроках з тих предметів, де у змісті підручника простежується логіка, чіткість, містяться методичні настанови-підказки як у назвах спеціальних рубрик контролю знань, так і у формулюванні самих вправ і завдань для класної та самостійної роботи. Окремого аналізу потребують наскрізні змістові лінії, а також перспективи їх перетворення на освітні за обов'язкової відповідності аксіологічній освітній парадигмі.

Ключові слова: старшокласник; підручник; система вправ і завдань; діалог; формування умінь діалогічного спілкування.

Постановка проблеми. Потреба у спілкуванні поряд з потребою у навчальній співдіяльності є визначальною для становлення особистості школяра. Утім для старшокласників особливого значення набуває процес формування умінь діалогічного спілкування, що розгортається у мовному середовищі, яке детермінує мовленнєву компетентність. Актуальність формування умінь діалогічного спілкування старшокласників постала й з огляду на розроблення принципово нової системи навчання гуманітарних предметів. Однак цьому має передувати такий відповідальний етап, як аналіз здобутків процесу підручникотворення на предмет відповідності стандартам і програмам. Окремого аналізу потребують наскрізні змістові лінії, а також перспективи їх перетворення на освітні за обов'язкової відповідності аксіологічній освітній парадигмі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагоме значення в розробленні окресленої проблеми мають дослідження Б. Ананьева, Г. Балла, Л. Божович, О. Запорожця, О. М. Леонтєва, Х. Лійметса, Б. Ломова, А. Мудрика, В. М'ясищева, О. Савченко та ін., у яких розкриваються теоретичні положення спілкування, конкретизуються різні його форми (у тому числі й діалогічне), вивчається продуктивність діалогу у навчально-виховному процесі. Можливості діалогічного навчання у розв'язанні навчально-пізнавальних завдань розглядаються у працях О. Бодальова, С. Курганова, Т. Мухіної, Л. Павлової,

Є. Пасова, В. Скалкіна, В. Ямпольського та інших дослідників. Діалог як механізм впливу на особистість учня з боку вчителя і як механізм самовпливу досліджується Ф. Гоноболіним, В. Кан-Каліком, Н. Кузьміною, В. Сластьоніним та іншими науковцями.

Діалогічна форма навчання як особлива суб'єкт-суб'єктна взаємодія, на думку О. Савченко, сприяє «пізнанню сутності предмета чи явища в процесі обміну думками» [4, с. 482]. Ю. Кузнецов розглядає сучасну культуру як діалогічну, зазначаючи, що «діалог сприяє з'ясуванню різних поглядів на мету виховання і формує критичну настанову - пошук власної відповіді на поставлене запитання» [3, с. 61].

Зважаючи на стан і обмірковуючи перспективи розв'язання проблем формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування, ми спираємося на результати наукових досліджень Г. Васьківської, Н. Захарчук, В. Кизенка, С. Косянчука [1; 2; 6].

Методисти цілком справедливо стверджують, що навчання усного мовлення варто починати з діалогу. Розрізняють різноманітні види діалогічного мовлення. Наприклад, А. Соловйова класифікує діалог за чотирма видами: «діалог-суперечка, діалог-конфіденційне пояснення, діалог-емоційний конфлікт (сварка) і діалог-унісон» [5, с. 104]. Діалогічне навчання, яке має на меті спрямувати учня на пізнання сутності предмета чи явища в процесі обміну думками, створює сприятливі умови для здійснення творчої суб'єкт-суб'єктної взаємодії.

Формулювання цілей статті. Мета статті - окреслити роль і значення діалогічного спілкування, на основі аналізу змісту підручників з гуманітарних предметів для старшої школи зосередитися на системі вправ і завдань, спрямованих саме на формування у старшокласників умінь діалогічного спілкування.

Виклад основного матеріалу. Дослідження проблеми формування умінь діалогічного спілкування старшокласників вимагає не тільки аналізу Державного стандарту, навчальних програм, а й ґрунтовного вивчення підручників, посібників для старшої школи та педагогічного досвіду вчителів з цієї проблеми. Нами було проаналізовано чинні підручники з української та англійської мов, української і зарубіжної літератур з метою виявлення у їх структурі, змісті та методичному апараті засобів для формування умінь діалогічного спілкування старшокласників.

Уміння діалогічного спілкування ми розглядаємо як чинник розвитку сукупності різних видів знань, умінь та навичок, що взаємовпливають один на одного. Тож насамперед старшокласників варто навчати способам самостійного розвитку діалогічних умінь, використовуючи також умови освітнього зокрема і навколишнього середовища загалом.

На кожному етапі вивчення будь-якого літературного твору вчитель має активно використовувати діалогові технології навчання задля активізації пізнавальної діяльності учня й залучення його до діалогу. Завдяки використанню індивідуальних та колективних форм роботи потрібно пройти всі етапи вивчення твору - від читання тексту до його осмислення і використання здобутих знань у подальшому житті. До реалізації такого алгоритму мають бути

пристосовані всі компоненти змісту сучасного підручника.

Вивчення педагогічного досвіду вчителів старших класів, що тривало упродовж 2012-2016 рр., полягало у спостереженні за навчально-виховним процесом, проведенні анкетувань, аналізі їхніх публікацій, методичних напрацювань тощо. Ми проаналізували форми, види, типи вправ і творчих завдань, поданих у підручниках, і результативність застосованих учителями прийомів щодо їх реалізації, і дійшли такого висновку: ефективніше формуються вміння діалогічного спілкування старшокласників на уроках з тих предметів, де у змісті простежується логіка, чіткість, містяться методичні настанови-підказки як у назвах спеціальних рубрик контролю знань, так і у формулюванні самих вправ і завдань для класної та самостійної роботи. Перейдемо до конкретних прикладів (Підручник з української мови для 11 класу (академічний рівень, профільний рівень) авторського колективу у складі О. Караман, М. Плющ, С. Тихоша). У табл. 1 подано розподіл кількості вправ і завдань за розділами і зазначено кількість та питому вагу вправ і завдань, спрямованих на формування умінь діалогічного спілкування.

Таблиця 1

Питома вага вправ і завдань, спрямованих на формування умінь

діалогічного спілкування

| Назва розділу | К-ть параграфів у розділі | К-ть вправ і завдань у підручнику | Вправи і завдання для ФУДС ¹ | |
|-------------------------------------|---------------------------|-----------------------------------|---|------------------|
| | | | К-ть | Питома вага (У%) |
| Мова. Індивід. Суспільство | 4 | 39 | 13 | 33,33 |
| Стилістика як розділ науки про мову | 6 | 80 | 13 | 16,25 |
| Морфологічні засоби стилістики | 5 | 88 | 17 | 19,32 |
| Стилістика синтаксису | 25 | 268 | 60 | 22,39 |
| Риторика як наука і мистецтво слова | 19 | 163 | 74 | 45,40 |
| | 59 | 638 | 177 | 27,74 |
| Узагальнення | 1 | 69 | 4 | |
| РАЗОМ | | 707 | 181 | 25,60 |

Як бачимо з табл. 1, питома вага вправ і завдань, спрямованих на формування умінь діалогічного спілкування, коливається у межах 16,25-45,40 %; середній показник - 27,74 %.

¹ ФУДС - формування умінь діалогічного спілкування.

У табл. 2 наведено приклад аналізу змісту вправ і завдань за видами (формами) роботи учнів за цим підручником.

Таблиця 2

| Українська мова. 11 клас. Розділ 1. Мова, індивід. Суспільство (профільний рівень) | | |
|---|---|--------------------------------------|
| Параграф (к-ть вправ і завдань) | Види (форми) роботи | К-ть вправ і завдань для ФУДС |
| §1. <i>Мова як особлива система знаків. Її місце з-поміж інших знакових систем</i> Усього вправ і завдань до §1 - 9 (з них для ФУДС - 3) | Вправа | 1 |
| | Дослідження мовного матеріалу | |
| | Інтернет-путівник | 1 |
| | Міжпредметні зв'язки | 1 |
| | Практикум | |
| | Робота в парах, групах | |
| §2. <i>Проблема взаємодії мови і культури, мови і соціуму.</i> Усього вправ і завдань до §2 - 10 (з них для ФУДС - 3) | Вправа | 1 |
| | Дослідження мовного матеріалу | 1 |
| | Інтернет-путівник | |
| | Міжпредметні зв'язки | |
| | Практикум | 1 |
| | Робота в парах, групах | |
| §3. <i>Українська мова в діалозі культур. Відображення в українській мові культури інших народів. Українська діаспора.</i> Усього вправ і завдань до §3 - 14 (з них для ФУДС - 5) | Вправа | 2 |
| | Дослідження мовного матеріалу | |
| | Інтернет-путівник | 1 |
| | Міжпредметні зв'язки | 1 |
| | Практикум | |
| | Робота в парах, групах | 1 |
| §4. <i>Видатні мовознавці вітчизняної науки.</i> Усього вправ і завдань до §4 - 6 (з них для ФУДС - 3) | Вправа | 1 |
| | Дослідження мовного матеріалу | 1 |
| | Інтернет-путівник | |
| | Міжпредметні зв'язки | |
| | Практикум | |
| | Робота в парах, групах Самостійна робота | 1 |

Характерні вправи і завдання у підручнику. Вправа 16. Підготуйте розповідь про значення мови у вихованні особистості. Скористайтеся поданими висловлюваннями мовознавців. Вправа 21. Прочитайте текст. Використовуючи матеріали вправи, підготуйте діалог про відображення в українській мові культури інших народів. Наводьте власні приклади. Вправа 95. Проведіть дискусію на тему: «Чи є зараз серед молодих, серед нинішніх оце відчуття спільності обов'язку перед Україною, перед Матір'ю?».

З метою аналізу підручника «Українська література. 11 клас» (за заг. ред. Г. Семенюка) складаємо спеціальну матрицю і заносимо дані до відповідної таблиці (див. табл. 3).

Таблиця 3

Матриця за загальною кількістю вправ і завдань та вправ і завдань для формування умінь діалогічного спілкування старшокласників

| Українська література. Підручник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів (рівень стандарту, академічний рівень) | | | | | | | | | | | | | | |
|---|------------|--------------|-------------------|--|----------|-----------|----------|-----------|-----------|-----------|----------|-----------|----------|----------|
| Розділи | Заг. к-ть | К-ть для ФУД | Питом а вага (у%) | К-ть вправ і завдань для формування умінь діалогічного спілкування (за видами і формами роботи учнів) ² | | | | | | | | | | |
| | | | | АТ | МП | МС | П | ПП | РвГ | РвП | СР | ТЗ | ТР | УВ |
| Українська література 1920- | 314 | 85 | 27,07 | 10 | 1 | 6 | 2 | 22 | 9 | 8 | 3 | 0 | 3 | 0 |
| Українська література за межами України | 80 | 20 | 25,00 | 3 | 0 | 3 | 6 | 6 | 0 | 1 | 0 | 0 | 1 | 0 |
| Українська література 1940-1950 років | 84 | 26 | 30,95 | 10 | 1 | 2 | 5 | 4 | 0 | 0 | 1 | 3 | 0 | 0 |
| Українська література другої половини ХХ століття | 355 | 98 | 27,61 | 15 | 0 | 2 | 4 | 15 | 5 | 4 | 3 | 9 | 2 | 1 |
| Урок-підсумок | 13 | | 30,77 | 0 | 0 | 0 | 3 | 1 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 |
| РАЗОМ | 846 | 233 | 27,54 | 38 | 2 | 13 | 7 | 48 | 14 | 13 | 7 | 12 | 6 | 1 |

Як бачимо з табл. 3, у цьому підручнику питома вага вправ і завдань, спрямованих на формування умінь діалогічного спілкування, коливається у межах 25,00-30,95 %. Середній показник - 27,54 %.

Характерні вправи і завдання у цьому підручнику. Поміркуйте. 1. Якими були взаємини поета і влади? Чи актуальні уявлення поета про духовні цінності сьогодні? Відповідь конкретизуйте прикладами з життя. 2. Чим захоплює вас лірика Максима Рильського? У чому виявляється неокласична поетика вірша «Молюсь і вірю»? (с. 63). *Робота в парах.* Скориставшись інтерактивним методом «Вільний мікрофон», дайте відповідь на запитання: 1. Чи могла

². Умовні скорочення: АТ - аналізуємо твір, МП - міжпредметні паралелі, МС - мистецька скарбниця, П - поміркуйте, ПП - підсумуйте прочитане, РвГ - робота в групах, РвП - робота в парах, СР - словникова робота, ТЗ - творчі завдання, ТР - творча робота, УВ - узагальнюємо вивчене.

життєва й творча доля Миколи Куліша скластися щасливо й чому? 2. Як слід розуміти висновок *Леся Танюка*: «У добу розквіту політичної агітки й театрального плакату Микола Куліш першим із пореволюційних драматургів прийшов до психологічного письма»? (с. 148).

Переходимо до аналізу змісту справ і завдань (табл. 4), поданих у підручнику «Світова література. 10 клас» (академічний і профільний рівні), автор - Ю. Ковбасенко.

Таблиця 4

Зведена таблиця за результатами аналізу підручника для 10 класу «Світова література» на наявність вправ і завдань на формування умінь діалогічного спілкування

| Розділи | Запитання/завдання (за рівнями) | | | | |
|---|------------------------------------|----------------|--------------|----------------|--------------|
| | Акад./Проф. | | Профільний | | |
| | Заг. к-ть | у т.ч. ФУДС | Заг. к-ть | у т.ч. ФУДС | |
| З літератури реалізму | 190 | 33 | 88 | 37 | |
| Традиції і новаторські зрушення у поезії середини – другої половини XIX ст. | 50 | 4 | 2 | 1 | |
| Із поезії французького символізму | 39 | 3 | 4 | 1 | |
| Роман ранньомодерністської доби | 31 | 3 | 8 | 3 | |
| | РАЗОМ | 310 | 43 | 102 | 42 |
| | Питома вага (у % за рівнями) | 87,82 | 12,18 | 70,83 | 29,17 |

Як бачимо з табл. 4, питома вага відібраних нами вправ і завдань, розроблених автором для академічного і профільного рівнів, становить 12,18 %, для профільного - 29,17 %. Середній показник - 20,68 %.

Характерні вправи і завдання у підручнику. Підготуйте розповідь про Гобсека за схемою: вчинки Гобсека та їх конкретні (негативні чи позитивні) наслідки (с. 93). Доберіть цитати, які характеризують образ Анни Кареніної найяскравіше. Чому саме вони привернули вашу увагу? (с. 213). Поясніть назву збірки В. Вітмана «Листя трави» та підтвердьте свої судження цитатами з поезій (с. 246).

Для виконання розроблених завдань пропонується організувати роботу в парах і групах. Окремо, як етап уроку, передбачено вправи на вміння спілкуватися, у ході виконання яких учні не лише удосконалюють навички діалогічного мовлення, а й засвоюють теоретичний матеріал. Особливої уваги заслуговують вправи на діалогічне спілкування. Мета - вивчення та засвоєння нового матеріалу. Тут діалог варто розглядати як метод навчання. Якщо має місце матеріал типу лінгвістичної довідки чи правила, то діяльність учнів спрямовується на усвідомлення нового, на аналіз і синтез прочитаного тексту. Потім учні - від себе у вигляді діалогу - презентують засвоєне перед однокласниками.

Задля ефективного формування умінь діалогічного спілкування старшокласників учитель на основі змісту підручника пропонує такий алгоритм

створення діалогу дискусійного характеру: висловіть особисту точку зору про обговорювану тему; аргументуйте виголошені тези і спростуйте (за наявності) помилкові висловлювання співбесідника; продемонструйте достатній рівень вправності (компетентності), ведучи діалог (винахідливість, виразність, доречність, лаконічність, стислість); виявіть достатній рівень обізнаності з теми, що обговорюється, і подайте це у висновках.

Даючи контрольні завдання, учитель має спиратися на наявний у підручнику мовний матеріал, а також добирати новий, урахувавши аксіологічну освітню парадигму, рівень підготовленості учнів та їх пізнавальні інтереси. Рівень умінь діалогічного спілкування можна визначати за відповідними критеріями, зважаючи на кількість складених реплік (16-18 - для двох учнів у 10 класі, 18-22 - в 11-му). Якщо учень вправно складає діалог, уміє самостійно визначати для себе певний аспект запропонованої теми і ставить проблему для обговорення, якщо переконливо, упевнено й оригінально доводить свою позицію і логічно зіставляє різні погляди на той самий предмет, розуміючи водночас, що не виключається можливість інших підходів до обговорюваної проблеми, якщо виявляє повагу до думки партнера по спілкуванню, і структура діалогу та мовне оформлення реплік відповідають нормам, то такий учень заслуговує на високу оцінку.

Високий освітній результат досягається у процесі продуктивної суб'єкт-суб'єктної взаємодії, за якої водночас з навичками умінь діалогічного спілкування накопичується вітагенний досвід учнів. На уроках з гуманітарних предметів той учитель не оминає цікавих мовленнєвих завдань у підручнику, який намагається урізноманітнювати форми і методи роботи, що спрямовані на розвиток ціннісних орієнтацій особистості.

Висновки. Сучасні дослідники стверджують, що в умовах особистісно орієнтовного навчання особливої гостроти набуває проблема повноцінної реалізації в підручниках розвивальної функції. Звісно, ця функція максимально задіюється за формування умінь діалогічного спілкування саме в учнів старшої школи на основі розроблених авторами підручників, відповідних систем вправ і завдань. Результати аналізу стану та проектування перспектив розвитку умінь діалогічного спілкування старшокласників засобами підручника вказують на те, що наявні в чинних підручниках змістові лінії необхідно посилити або модернізувати у контексті сучасної аксіологічної освітньої парадигми.

Використані джерела

1. Васьківська Г. О. Риторичні уміння учнів старшої школи у контексті ціннісно-сміслової сфери / Г. О. Васьківська, С. В. Косянчук // Українська мова і література в школі. -2011. - № 8. - С. 14–19.
2. Кизенко В. Розширення сфери міжособистісного спілкування на факультативних заняттях як умова розвитку творчого потенціалу учнів / В. Кизенко // Наукові записки / [ред. кол. : В. В. Радуал, С. П. Величко та ін.]. - Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. - Виш. 123. - Т. 11. -С. 149–152.
3. Кузнецов Ю. Б. Філософія підручника / Ю. Б. Кузнецов // Педагогічна і психологічна науки в Україні : зб. наук, праць до 15-річчя АПН України [у 5-ти т.]. - Т. 2 : Дидактика, методика, інформаційні технології. - К. : Пед. думка, 2007. - 368 с. - С. 58-66.

5. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи : підруч. / О. Я. Савченко. - К. : Грамота, 2012. - 504 с.
6. Соловьева А. К. О некоторых общих вопросах диалога / А. К. Соловьева // Вопросы языкознания, 1965. - С. 104–110.
7. Фундаменталізація змісту освіти у старшій школі в умовах профільного навчання : метод. рек. / [Г. О. Васьківська, Н. В. Захарчук, С. В. Косянчук ; вступ, ст. і наук. ред. д-ра пед. наук Г. О. Васьківської]. - К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. - 68 с.

References

1. Vaskivska H. O. Rytorychni uminnia uchniv starshoi shkoly u konteksti tsinnisno-smyslovoi sfery / H. O. Vaskivska, S. V. Kosianchuk // Ukrainiska mova i literatura v shkoli. -2011. - № 8. -S. 14-19.
2. Kyzenko V. Rozshyrennia sfery mizhosobystisnoho spilkuвання na fakultatyvnykh zaniattiakh yak umova rozvytku tvorchoho potentsialu uchniv / V. Kyzenko // Naukovi zapysky / [red. kol. : V. V. Radual, S. P. Velychko ta in.]. - Kirovohrad : Imeks-LTD, 2013. - Vyp. 123. -T. 11. -S. 149-152.
3. Kuznetsov Yu. B. Filosofiia pidruchnyka / Yu. B. Kuznetsov// Pedahohichna i psykholohichna nauky v Ukraini : zb. nauk. prats do 15-richchia APN Ukrainy [u 5-ty t.]. - T. 2: Dydaktyka, metodyka, mformatsiini tekhnolohii. - K. : Ped. dumka, 2007. - 368 s. - S. 58-66.
4. Savchenko O. Ya. Dydaktyka pochatkovoї shkoly : pidruch. / O. Ya. Savchenko. - K. : Hramota, 2012. -504 s.
5. Soloviova A. K. O niekotoryh obshchih voprosah dialoga / A. K. Soloviova// Voprosy yazykoznaniiia, 1965. -S. 104-110.
6. Fundamentalizatsiia zmistu osvity u starshii shkoli v umovakh profilnoho navchannia : metod. rek. / [H. O. Vaskivska, N. V. Zakharchuk, S. V. Kosianchuk ; vstup. st. i nauk. red. d-raped. nauk H. O. Vaskivskoi]. - K. : Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2015. - 68 s.

Vas'kovskaya E. E., Kuzenko V. I.

СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ УМЕНИЙ ДИАЛОГИЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ СТАРШЕКЛАССНИКОВ СРЕДСТВАМИ СОВРЕМЕННОГО УЧЕБНИКА

В статье рассматриваются актуальные вопросы формирования у старшеклассников умений диалогического общения и соответствующие для этого средства современного учебника. Обращено внимание на выявленные в учебниках системы упражнений и задач. Установлено, что эффективнее формируются умения диалогического общения старшеклассников на уроках по тем предметам, где в их содержании прослеживается логика, четкость, содержатся методические установки-подсказки как в названиях специальных рубрик контроля знаний, так и в формулировании самых упражнений и задач для классной и самостоятельной работы. По мнению авторов, дополнительного анализа требуют содержательные линии. Возможно, в перспективе такие линии будут модернизированы в образовательные, соответствующие аксиологической образовательной парадигме.

Ключевые слова: старшеклассник; учебник; система упражнений и задач; диалог; формирование умений диалогического общения.

Vaskivska O., Kyzenko V.

THE CONDITION AND PERSPECTIVE OF DEVELOPMENT SKILLS OF DIALOGIC COMMUNICATION OF PUPILS IN THE CONTEXTS A CONTEMPORARY SCHOOLBOOK

In this article we are talking about real issues, about the role and importance of dialogic communication of pupils in the implementation of profile education.

The authors note, that the system of exercises and assignments in textbooks that form the ability of dialogue in high school students, was analyzed. And specific variety, forms, types of

exercises and creative tasks presented in textbooks under different headings were analyzed. The effectiveness work with these exercises and creative tasks was checked in practice teachers'.

The skills of dialogic communication between high school students formed in lessons in those subjects, where the content of the textbook is constructed logically and specifically. Such elements as educational hints and tips (the names special rubrics of knowledge control; the text exercises and tasks for classroom and independent work of high school students) is an important didactic condition for the formation skills of dialogical of communication pupils by means of modern a textbook.

According to the authors, require in-depth of scientific analysis a real content of textbooks considering the basic educational program directions. An obligatory condition for modernization a content of textbooks for high school must be a compliance of content these textbooks the new axiological paradigm in education.

Keywords: high school student; textbook; system of exercises and tasks; dialog; formation of skills of dialogical communication.